

Dėl „likimo“ ir „lemties“ sąvokų reabilitavimo filosofijoje ir etikoje

Saulius Kanišauskas

*Lietuvos teisės universitetas,
Ateities g. 20,
LT-2057, Vilnius*

Šnekamojoje kalboje vartojamos sąvokos „likimas“ ir „lemtis“ iš filosofijos bei etikos jau seniai eliminuotos; jos laikomos mitogeninėmis. Analizuojant šias sąvokas istoriniame ir sinergetinės paradigmos kontekstuose, parodoma, kad: a) klaidinga šias sąvokas laikyti sinonimiškomis; jos reprezentuoja du skirtingus emergentinės evoliucijos aspektus: teleologiskumą („lemtis“) ir evoliucijos invariantiškumą („likimas“); b) sinergetinis požiūris atskleidžia jų ontologinę prasmę; c) „lemties“ ir „likimo“ minėtos prasmės siejasi su tokiais etikos sąvokomis kaip „intencionalumas“, „tikslingumas“, „valios laisvė“, „laimė“, „atsakomybė“ ir t. t. Daroma išvada, kad „likimo“ ir „lemties“ sąvokos, jas interpretuojant sinergetikos kontekste, gali (ir net turi) būti „sugrąžintos“ į filosofinio bei etinio mąstymo erdvę (vien dėl taip interpretuojamų sąvokų euristiškumo).

Raktažodžiai: likimas, lemtis, sinergetika, emergentinė evoliucija, teleologija, teleonomija, determinizmas, atraktorius, krizė (chaosas), valios laisvė

PROBLEMOS FORMULAVIMAS, SIEKIAMI TIKSLAI

Buitinėje šnekoje žodžius *likimas* ir *lemtis* vartojame vos ne kasdieną. Tuo tarpu filosofijoje, etikoje šios sąvokos jau seniai nevartojamos. Tuo nesunku įsitikinti peržvelgus A. Anzenbacherio [1] ir A. MacIntyre'o [11] veikalus, skirtus moralės filosofijos problemoms. Su likimu bei lemtimi susijusias laisvės ir laimės sąvokas A. MacIntyre'as aptaria net 19-koje pozicijū, o apie likimą ar *lemtį* jis nė neužsimena. Šių sąvokų nevartoja ir A. Anzenbacheris. Ir tik A. Guseinovo bei R. Apresiano veikale „Etika“ *likimo* sąvokai skiriamas puslapis teksto [18: 296–297] ją analizuojant jos prasmų istorinės kaitos aspektu. To priežastis, matyt, yra paplitęs įsitikinimas, jog *likimo* ir *lemties* sąvokos yra *mitologemos*, išreiškiančios determinacijos kaip nelaisvės idėją [22]. O bet kurios sąvokos mitogeniškumas iki šiol laikomas jeigu ne nemoksliskumo, tai bent paramoksliskumo požymiu.

Šio straipsnio tikslas – *atkreipti dėmesį* į tai, kad *sinergetinės paradigmos* (trumpiau – sinergetikos) kontekste tiek *likimo*, tiek *lemties* sąvokos turi ontologinę dimensiją, euristinę vertę ir gali „išsirašyti“ į eti-

kos tyrimus, ją praturtindamas naujomis prasmėmis. Be to, atkreiptinas dėmesys į tai, kad abi šios sąvokos, dažnai vartojamos kaip sinonimai, turi nors ir artimas, bet savarankiškas prasmes.

Likimo ir *lemties* sąvokų (jų nediferencijuojant) ontiskumą bandė grįsti jau Vydūnas [13]. Deja, jo filosofiniai darbai kartais vertinami kaip mitogeniški [14: 6, 113–118]. Todėl Vydūno faktiškai neovedantinės ir teosofinės idėjos [7], susijusios su likimu bei lemtimi, šiame straipsnyje neliečiamos.

Straipsnyje parodoma, kad:

1) *likimo* ir *lemties* sąvokų ontologinė prasmė skleidžiasi žmogaus ir visuomenės *emergentinės evoliucijos*, aprašomos sinergetiniais dėsniais, kontekste;

2) *likimo* sąvoka reprezentuoja tos evoliucijos *invariantiškumą* bifurkacijų (krizių) metu bei tuo metu kylančią *valios laisvę*;

3) *lemties* sąvoka reprezentuoja emergentinės evoliucijos *teleologiskumą*, eksplikuojamą *teleonomijos* pavidalu;

4) abi šios sąvokos turi ontologinę dimensiją dėl sinergetinių procesų universalumo;

5) sinergetinių dėsnių redukavimas į humanitarinę sritį, juos siejant su likimo bei lemties problemo-

mis, leidžia praskleisti net tokių mišlingų sąvokų kaip predestinacija, Apvaizda, Dievo malonė ir pan. prasmes.

Straipsnyje pirmiausia apžvelgsiu sąvokoms *likimas* ir *lemtis* teikiamas prasmes bei jų kaitą, po to trumpai perteiksiu *sinergetikos* bei *metodologinės redukcijos* esmę, pagaliau sinergetinius dėsnius metodologiškai redukuosiu juos taikydamas *likimo* bei *lemties* sampratoms.

LIKIMO IR LEMTIES SĄVOKŲ ISTORINĖ IR METODOLOGINĖ ANALIZĖ

Net ir fundamentinių sąvokų prasmės istoriškai kinta. Tai parodė A. MacIntyre'as, analizuodamas sąvokų „geras“ ir „gėris“ prasmių kaitą [11: 22–39]. Bet ir sąvokų prasmių pokyčiuose išlieka jų archetipinės struktūros, net mitogeninės sąvokos, kurios, pasak K. Levi-Strausso, turi ir praeitį, ir dabartį, ir ateitį [20: 186]. Todėl ir *likimo* bei *lemties* sąvokose galime tikėtis rasti tas archetipines prasmes, kurios išliko iki šių dienų.

Nors mes nujaučiame sąvokoje *lemtis* glūdintį *neišvengiamumą* (tuo tarpu *likimo* sąvokoje regima tam tikra *laisvė*, galimybė pasirinkti), būtiniėje kalboje tik iš konteksto galima suprasti, kada *likimas* vartojamas *lemties* prasme. O žodynuose abi šios sąvokos paprastai teikiamos kaip sinonimai. Pvz., „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ [5: 370] aiškinama, kad žodis *likimas* yra kilęs iš žodžio *likti* ir reiškia nuo žmogaus valios nepriklausomą aplinkybių eigą, *lemtį*. „Lietuvių kalbos sinonimų žodyne“ [10: 125] žodis *lemti* aiškinamas kaip *nužymėti iš anksto ateitį, dalykų eigą*. Šis žodis esąs panašus į žodžius *skirti, žadėti*. Tėn pat [10: 129] *likimo* sąvoka aiškinama kaip „susidariusios aplinkybės“, „dalia“, „liktis“, „skirtis“, „*fatumas*“, „*lemtis*“. Teigiama, jog *lemtis* yra tai, kas neišvengiama. Tačiau *lemta* – tai tik „skirta būti, nors ir nebūtinai“.

Šias *likimo* ir *lemties* prasmes savotiškai patvirtina ir lietuvių mitologinių būtybių vardai: *Laimė, Laima, Dalia*. Pasak G. Beresnevičiaus [3], prūsai moteriškų dievybių išvis neturėjo, o štai senovės lietuvių su *likimu* ir *lemtimi* siejo bent tris minėtąsias deives. Tiesa, jos nebuvo garbinamos, net nebuvo įtrauktos į dievų panteoną, tačiau būtent tas faktas ir rodo šių dievių, reprezentuojančių *likimą* ir *lemtį*, išskirtinumą. Laimės, Laimos (Laumės?), Dalios sprendimai buvo laikomi neatšaukiamais. Tad nebuvo prasmės jų ko nors prašyti, joms melstis. *Likimas* ir *lemtis* ir lietuvių mitologijoje buvo laikoma kažkuo aukštesniu už pačius aukščiausius dievus. Pasak M. Weberio, tos aukštesnės už dievus beasmenės jėgos buvo laikomos iracionaliomis, *etiškai indiferentiškomis*, nors pernelyg su jomis nesiskaityti buvo pavojinga netgi dievams, nekalbant apie žmones [15:

46]. Šiuo požiūriu lietuvių mitologija niekuo nesiskiria nuo graikų mitologijos. Likimo (lemties) dievių „išskritimas“ iš dievų panteono, tarp kitko, yra būdingas ir senovės indų bei kitų tautų mitologijai. Tai, ką lietuviai įvardijo *likimo* ir *lemties* sąvokomis, visur buvo suvokiama kaip nepermdalaujamas, nežmogiškas ir net nedieviškas *beasmenis dėsnis*.

Likimo matmuo nepaprastai menkas monoteistinėse religijose. Taip yra todėl, kad beasmenio likimo koncepcija beveik nesuderinama su Dievo visagalybės koncepcija. Bet ir krikščioniškoje teologijoje *likimo* ir *lemties* sampratos vis dėlto egzistuoja, nors čia jos skleidžiasi tokiomis gana neaiškiomis sąvokomis kaip *predestinacija, Apvaizda, Dievo malonė* ir pan. [4: 143].

Kita vertus, lietuviški *likimo* (lemties?) dievių vardai mus verčia juos sieti ne vien su beasmenėmis jėgomis, bet ir su konkrečiu žmonių gyvenimu. Juk Dalia (dalia) – tai „dalis“ to, ką žmogus gavo ar prarado, „užgyveno“. Juk „likimas“ yra tai, kas „palikta“ gera ar bloga. Šios žodžių prasmės rodo jų socialinę kilmę. Pagaliau „likimas“ („palikimas“) gali būti (ir yra) *vertinamas*, t. y. ši sąvoka turi ir *aksiologinę* prasmę, taigi ir *dorovinę* dimensiją.

Lietuviško žodžio *likimas* etimologija jį sieja ir su *laimės* (Laima, Laimė, Laumė) sąvoka, kuri priskiriama etikai. Tas pat pasakytina apie graikų mitologiją. Laimės (*eudaimonia*) sąvoka šiuolaikinę moralinę (kaip „aukščiausiojo gėrio“) prasmę įgijo tik Aristotelio darbuose. Pirmapradžė jos prasmė buvo „žmogaus *likimas*, kurį globoja dievai“ [18: 296].

Lietuvių mitologijoje *likimo* ir *lemties* sąvokos, sprendžiant iš jas reprezentuojančių dievių vardų, buvo menkai diferencijuotos, graikų mitologijoje jos buvo skiriamos. Tiesa, jų diferenciacija truko gan ilgą laiką ir, manoma, buvo susijusi su visuomeninių santykių raida [22]. Bet galop greta *moirų*, atitinkančių beasmenės *lemties* jėgas, susiformavo *tyche* sąvoka, turinti jau *sėkmės, atsitiktinumo* dimensiją ir siejama net su *laimė* [12: 142]. Vėliau, romėniškajame antikos etape, *moirų* sąvoka įgijo *fatumo*, kaip neišvengiamos *lemties*, pavidalą, o *tyche* romėniškuoju atitikmeniu tapo *fortūna*, priklausanti nuo žmogaus *sėkmės* (laimingų atsitiktinumų, galinčių ir „užpakalį atsukti“). *Fortūnos* sąvoka jau artima *likimo* sąvokai – likime irgi regimas atsitiktinumų žaismas, *sėkmė* ar nesėkmė, kuri priklauso ir nuo žmogaus pastangų.

Įdomu, jog žodžiai *fortūna* ir *fatumas*, lietuvių kalboje turinčios *likimo* ir *lemties* prasmes, sutinkami daugelyje Europos kalbų. Pvz., anglų, prancūzų, italų, portugalų, rusų kalbose greta grynai „tautiškų“ *lemtį* nusakančių žodžių vartojami tokie žodžiai kaip *fate, fatalitete, fatalita, fado, fatum*. *Likimo* sąvoka tose kalbose siejama su žodžiais *fortuna, fortune, de la fortune* ir t. t.

Moirų ir *tyche* bei jų romėniškų atitikmenų *fatuma* ir *fortūnos* sąvokos rodo, kad jau vėlyvieji graikai bei jų kultūros perėmėjai romėnai *likimo* sąvoką galop ėmė diferencijuoti į gyvenimo kelią su *nelaiminga* baigtimi (fatumas) ir *gana laimingą*, nors gailintį ir nelaime pasibaigti (fortūna). Tokia perskyra ryški ir rusų kalboje. Sąvoka *rok* (lemtis) nevalingai asocijuojasi tik su *nelaiminga*, *net siaubinga* ir *neišvengiama* gyvenimo ar atskirų įvykių baigtimi. Lietuvis išdrįstų pasakyti, kad jo lemtis gera, o rusas niekada nepasakys, kad *rok* yra geras. Tuo tarpu rusiškas žodis *sudba* (likimas) suvokiamas panašiai kaip ir jo lietuviškas atitikmuo.

Apibendrinant sąvokų *likimas* ir *lemtis* panašumus ir skirtumus, pirmiausia krinta į akis tai, jog abi šios sąvokos turi *aksiologines* prasmes, t. y. *likimas* ir *lemtis* yra *vertinami*. *Lemtis* dažniau siejama su *blogiu* kaip *neišvengiama* nesėkme, nelaime. *Likimas* vertinamas ir kaip *blogas*, ir *geras* ar *neutralus*. *Likimo* sąvokoje yra tam tikras *neišvengiamybės* elementas, bet joje ryškus ir kaip tam tikras *pasirinkimo galimybės*, *laisvės* elementas. Rašau „tam tikras“, nes *riba* tarp absoliučios nelaisvės ir sąlyginės laisvės jau senovės graikų buvo suvokiama kaip itin nerūši. Tą patį galima pasakyti ir kiek kitaip: *likimo* ir *lemties* sąvokose yra implikuotas *ne bet koks* vertinimas, o žmogaus ir visuomenės gyvenimo vertinimas *determinizmo aspektu*. Tėn, kur buvo regima bent menkiausia *laisvė rinktis*, *riba* tarp laisvės ir nelaisvės buvo suvokiama problemiška, net kaip *atsitiktinumo žaismas*. Tėn, kur tokios *laisvės* nebuvo regima, *likimas* buvo suvokiamas kaip *lemtis*, t. y. kaip *griežta*, *nei nuo žmogaus*, *nei nuo dievų nepriklausanti* determinacija, kaip „*kosminis dėsni*“ (greičiau jį reiktų vadinti *akosminiu*, t. y. esančiu ne tik už žmogaus suvokimo ribų, bet ir už gamtos dėsnių). Viskas, kur valios laisvės nebuvo regima, buvo *vertinama* neigiamai („*blogis*“). Taip yra todėl, kad niekas ir niekada *valios laisvės* neregėjo *mirtyje*, sistemų (šeimos, genties, valstybės ir t. t.) *nykime ir griuvime*.

Gilesnes išvalgas, kurios, tikiuosi, padės tolesniam problemos nagrinėjimui, pateikė M. Detienne ir J. Vernant [6]. Šie autoriai tyrė senovės graikų mitologinių būtybių *Temidės* ir *Metidės* prasmes.

Temidė – *moirų* motina, Gajos duktė, orakulų globėja. *Metidė* – Okeano ir Tetidės duktė, susijusi su ateities spėjimu iš vandens ženklų.

Metidė su ateitimi susijusi *hipotetiškai* kaip su *atsitiktinumų* nulemiama galimybe. Jos pranašystės yra problemiškos, jos tik pataria, o ne nurodo. *Metidė* įsikiša į žmonių gyvenimą tik tada, kai dieviškasis pasaulis *dar tebekunkuliuoja*, verda, arba tada, kai dieviškojo pasaulio jėgų *pusiausvyra* bent trumpam *sutrinka*. Tuo tarpu *Temidė*, būdama *moirų motina*, visada aiškiai nubrėžia ribas, kurių nei dievams, nei žmonėms peržengti nevalia. *Temidės* visaižinystė su-

sijusi su *tvarka*, kuri suvokiama kaip kažkas, kas *jau nustatyta ir įdiegta*. *Temidė* apie ateitį byloja taip, tarsi ta ateitis būtų *jau dabar*. Ji tik „skelbia nuosprendžius“, liepia arba draudžia, o ne pataria. Taigi *Temidė* dieviškajame pasaulyje reprezentuoja *stabilitumą*, *tašą*, *dėsningumą*. Ji yra *lemties motina*, o *Metidė* siejama su *betvarke* (bent jau su pusiausvyros sutrikimais), *atsitiktinumais*, yra artimesnė *tyche*, t. y. *likimui*. *Temidė* viešpatauja danguje, bet ji *sudarė sąjungą* su *Metide*, gebančia žemiškame, kupiname chaoso ir atsitiktinumų pasaulyje išvelgti kai kurias tos dangiškosios tvarkos *tendencijas*. *Temidė ir Metidė*, tariant šiuolaikine kalba, *papildo* viena kitą.

Temidė atstovauja griežtiesiems „*kosminiams*“ *dėsniams*, *Metidė* – gana ribotai, bet vis dėlto tam tikrai *laisvei* šiame gamtos pasaulyje.

Temidės ir *Metidės*, kaip *lemties* ir *likimo*, santykį, jį siejant su griežtos determinacijos ir valios laisvės problema, galima iliustruoti (kaip tai padarė L. Karpovas) žaidimo šachmatais analogija. Žaidžiantis šachmatais yra *laisvas* pasirinkti bet kokius ėjimus, išskyrus tuos, *kuriuos draudžia* žaidimo taisyklės. Nuo žaidėjo pasirinkimo priklausys jo sėkmė ar nesėkmė. Žaidime esama ir *atsitiktinumo* elementų: žaidėjas gali mechaniškai suklysti, apsirikti. Tačiau žaidėjas *negali nepaisyti* žaidimo taisyklių, nes antraip tai jau būtų ne žaidimas šachmatais, o kažkas kita. „Taip ir Antikos kosmose, – teigia L. Karpovas, – žmogus gali veikti taip, kaip jam ateis į galvą, bet kosmosui priklausė tik tie poelgiai, kurie „įsirašė“ į jį, t. y. atitiko iš anksto nustatytą likimą“ [9].

Likimo ir *lemties* santykį dar vaizdžiau praskleidžia gana žinomas anekdotas. Petras labai ilgai maldauja Dievo, kad jam leistų išlošti loterijoje automobilį. Pagaliau iš dangaus išgirsta atsakymą: „Žmogau, duok man bent galimybę patenkinti tavo prašymą. Nusipirk loterijos bilietą“.

Šio anekdotas „moralas“ paprastas: žmogaus sėkmės ar nesėkmės, siejamos su *likimu*, priklauso nuo jo paklusimo tam tikroms „žaidimo taisyklėms“, t. y. „globaliems“ *dėsniams*, kurių pažeisti negali net Tas, kuris juos nustatė. Laukiant stebuklo, vis dėlto reikia ir loterijos bilietą nusipirkti.

Apibendrinami šias *likimo* ir *lemties* mitogenines prasmes regime:

1) *lemties* sąvokoje yra implikuota „kosminės tvarkos“, griežtų bei universalių dėsnių samprata (*Temidės* mitas);

2) *likimo* sąvoka susijusi su gebėjimu ar negebėjimu naudotis tais dėsniais, t. y. su jų nulemiama laisve, atsirandančia dėl „tvarkos sutrikimų“ (*Metidės* mitas);

3) *lemties* ir *likimo* sąvokos yra *papildomumo santykyje* (*Temidės* ir *Metidės* sąjunga) ir išreiškia skirtingus tų pačių procesų aspektus;

4) abi šios sąvokos pirmiausia siejamos su determinacijos problemomis;

5) iki šiol *likimo* ir *lemties* kategorijas (sąvokas) faktiškai atsisakoma priskirti etikos ar moralės filosofijos sričiai, laikant jas mitogenetiškoms.

Pastarasis manymas, mano požiūriu, yra kvestionuotinas iš šiuolaikinio mokslo pozicijų. Tiesa, supriešinti mitogenetiškumo su mokslu neketinu vien todėl, kad ir pačiame mokslе egzistuoja mitogemos (archainės archetipinės struktūros). Tačiau noriu atkreipti dėmesį į tai, jog ką tik pateikti *lemties* ir *likimo* sąvokų esmės apibūdinimai puikiai koreliuoja su tokiomis *sinergetikoje* plačiai vartojamomis sąvokomis kaip „atraktoriai“, „keistieji atraktoriai“, „įvykių kanalizacija“ ir t. t. Maža to, mano požiūriu, *likimo* ir *lemties* sąvokų *prasmingumą* sinergetika ne tik pagrindžia, bet ir geba turiningai eksplikuoti.

TRUMPAS SINERGETIKOS IR METODOLOGINĖS REDUKCIJOS APIBŪDINIMAS

Vienareikšmiškai apibrėžti, kas yra *sinergetika*, šiuo metu įgaunanti *paradigmos* pobūdį, pasak V. Budanovo, yra neįmanoma. Pačiu abstrakčiausiu pavidalu ji apibūdinama kaip holistinio archetipo raiška XX a. pabaigos mokslе [17]. Vakarų pasaulyje ji neretai vadinama ir „naujuoju mokslu“, glaudžiai susijusiu su saviorganizacijos, emergentinio evoliucionizmo, disipatinių struktūrų teorijomis. Pasak F. Turnerio, parašiusio įvadą knygai „Chaosas, kompleksiskumas ir sociologija. Mitai, modeliai ir teorijos“ [12], sinergetika susijusi ir su chaoso, katastrofų teorijomis, fraktaline geometrija; joje implikuotas netiesiskumas, kompleksiskumas, emergentinio evoliucionizmo idėja. F. Turneris pabrėžia, jog specifinės mokslo disciplinos linkusios sinergetinį mąstymą taikyti savoms tradicijoms, todėl dažnai kyla nesusikalbėjimas tarp skirtingų mokslo sričių specialistų. Pvz., chemikai sinergetinius procesus traktuoja kaip fazinius virsmus ir katalizės teorijas, biologai – kaip grįžtamuosius ryšius ekologinėse sistemose, sociologai – kaip būdą sumodeliuoti statistinius nuokrypius, humanitarai – kaip artistiskumo prasmų subtilumo patvirtinimą ir t. t. Tačiau, pasak F. Turnerio, visa tai tik skirtingi vienu ir tų pačių procesų traktavimai, ir jau netrukus sinergetika pasiūlys būdus, kaip pripažinti deterministines sistemas be atsitiktinumų, atsitiktinumus – be deterministinių sistemų, erdvę be matematinės logikos, mokslinį metodą be mokslinio turinio ir žmogaus laisvę be biokultūrinės būtinybės.

Jau šiandieną netrivialūs sinergetiniai metodai taikomi ekologinių, ekonominių, politinių, net meteorologinių ir geologinių procesų modeliavimui ir valdymui, anksčiau praktiškai nepagydomų ligų (širdies aritmijos, epilepsijos ir kt.) efektyviam gydymui [7].

Sinergetikos esmę sudaro bent trys susipynusios idėjos: a) visų pasaulyje vykstančių procesų *sinerģija* (t. y. kolektyviškumas, susiderinimas, sinchronizacijos tendencija; b) emergentinis evoliucionizmas (t. y. *kokybinė* sistemų raida per *chaotines būkles*, vadinamas katastrofomis, krizėmis, bifurkacijomis); c) tos evoliucijos *teleologiškumas*.

Bene svarbiausias sinergetikos bruožas – jos dėsnių *universalumas*, *visuotinumumas*. Jos universalumas glūdi *abstraktume*, galimybeje *bet kokių* sudėtingų sistemų elgesį aprašyti abstrakčia matematine kalba. Tiesa, dėl procesų netiesiskumo ir sistemų specifiskumo rasti tinkamus praktikai sprendinius ne visada įmanoma. Bet, kaip minėta, jau esama konkrečių gamtos ir socialinių, net humanitarinių mokslų pasiekimų. Kadangi sinergetika atsirado gamtos (fizikos, chemijos) mokslų terpėje, dažnai abejojama, ar jos dėsniais galima taikyti humanitarinei ir socialinei sritims, nes jose vyrauja žmogaus veiklos ir elgesio *intencionalumas*. Tačiau vienas iš sinergetikos „tėvų“ H. Hakenas, išanalizavęs sinergetikos redukcijos į socialinius ir humanitarinius mokslus galimybę, tokią redukciją laiko esant ne tik teisėta, bet ir būtina. „Net pats intencionalumas paklūsta sinergetikos dėsniams“, – teigia H. Hakenas [23]. Dėl ribotos straipsnio apimties negalėdamas pagrįsti šio gana kategoriško teiginio, pasakysiu tik tiek, jog dabartinėje mokslo metodologijoje jau įsitvirtino *metodologinio redukcionizmo* samprata: redukuotinos ne išvados iš teorijų, o pačios teorijos, jas taikant specifinėms pažinimo sritims (L. Baženovas). Kita metodologinio redukcionizmo atmaina siejama su sudėtingoms sistemoms imanentiniais grįžtamaisiais ryšiais, keičiančiais kokybinius sistemų parametrus (J. Werle). Būtent todėl galima manyti, jog kai kurių sinergetikos principų bei dėsnių redukavimas į socialinę bei humanitarinę sritį, tai taikant *lemties* ir *likimo* sampratoms, yra galimas ir turi bent euristinę vertę.

LIKIMO IR LEMTIES SAMPRATA SINERGETINIŲ POŽIŪRIU

Pateiksiu tik svarbiausius problemą liečiančius sinergetinius dėsningumus. Jau A. Poincaré XX a. pradžioje parodė, kad bet kurios sistemos dinaminės pusiausvyros būvis *neišvengiamamai* pereina į sklaidą (disipaciją), kurioje sistema *neišvengiamai* artėja prie tam tikrų būvių, „fazinėje plokštumoje“ (vėliau „fazinėje erdvėje“) pavadintų *atraktoriais* ir *keistaisiais atraktoriais* [16]. Fazinė plokštuma (erdvė) – tai tokia plokštuma (erdvė), kurioje kiekviena modeliuojamo objekto ar reiškinių būklė (fazė, moda) apibūdinama tam tikru tos plokštumos (erdvės) parametru rinkiniu. Įvedant fazinės plokštumos (erdvės) sampratą, atsisakoma laiko dimensijos ir tiriama tik sistemos parametrų tarpusavio priklausomybė. Tiesa, į

laiko veiksnį ir čia atsižvelgiama, bet netiesiogiai, tik per *atraktorius* ar *keistuosius atraktorius* – ypatingus fazinės plokštumos (erdvės) taškus. Tokie ypatingi taškai – tai *būviai*, kurių link neišvengiamai ir *savaime* juda (evoliucionuoja) sistema. Jie yra ne kas kita kaip nusistovėję judėjimo režimai, savotiški sistemos judėjimo krypties „traukos centrai“ [ten pat].

Esant dinaminei pusiausvyrai arba griežtai periodiniams svyravimams, atraktoriai reiškiasi trimis pavaldais: *mazgu*, *stabilium židiniu* ir *ribiniu ciklu*. Disipatinėse (sklaidos) sistemose tie „traukos centrai“ pavadinti *keistaisiais atraktoriais*. Kaip minėta, bet kurios sistemos dinaminė pusiausvyra anksčiau ar vėliau sutrinka, bet kuri sistema neišvengiamai pereina į nestabilią, sklaidos būklę, todėl neišvengiamai juda tai sistemai būdingo „keistojo atraktoriaus“ link.

I. Prigogino „disipatinių struktūrų teorijoje“ *keistieji atraktoriai* pavadinti *bifurkacijomis* [ten pat]. Sąvoka *bifurkacija* reiškia „dvejimąsi“. Tai sistemos *chaotinė būklė*, po kurios sistema, jeigu ji visiškai nesuyra, toliau evoliucionuoja *bent dviem* galimais būdais, *pasikeisdama kokybiškai*. Tačiau yra galimi ne vien du tolesnės evoliucijos keliai – jų gali būti kur kas daugiau. Todėl kalbama apie *invariantinę evoliuciją* (n-matį evoliucionizmą, išsišakojančias struktūras ir t. t.).

Disipacija (sklaida) yra susijusi su antruoju termodinamikos dėsniu, arba entropijos kaip betvarkės mato augimu, chaoso „gamtinė“ plėtra. Nors entropijos augimo dėsnis galioja tik uždaroms sistemoms (o jų buvimas yra kvestionuotinas), tačiau, matyt, jis reiškiasi ir kvaziuždaroje (autonominėse) sistemose. Nepaisant medžiagų ir energijos apytakos, žmonės sensta, miršta. Net nuolat remontuojami namai, įrenginiai galop sugriūva. Jų vietoje atsiranda kiti žmonės, kiti įrenginiai, miestai, valstybės, kokybiškai besiskiriantys nuo buvusiųjų. Tad viskas kokybiškai (per griūtis, chaosą) kinta, ir jei to kartais nepastebime, tai tik dėl skirtingų procesų skirtingos trukmės, kartais itin didelės.

Bet kuriai sistemai perėjus į itin nestabilų būvį, tolesni evoliucijos procesai tampa menkai valdomi ir *netiesiniai*. Toje evoliucijos stadijoje net menkiausias vidinis ar išorinis sistemos sutrikdymas joje sukelia bifurkaciją su klasikinio mokslo požiūriu nenusakomomis ir *neadekvačiomis tam poveikiui* pasekmėmis („peteliškės sparno efektas“). Būtent sistemos griūtis (chaoso) metu joje atsiranda papildomi *laisvės laipsniai*, kurie sociume vadinami *valios laisve*. Chaoso metu kylančių laisvės laipsnių skaičius yra neapibrėžtas, nors gal ir determinuotas (kalbama apie *determinuotą chaosą*). Neturėdamas galimybės pastarosios problemos aptarti plačiau, pasakysiu tik tiek, jog, mano požiūriu, tą chaoso tvarką lemia tiek sinergetiniams procesams imanentiškas *teleonominis principas*, tiek juose gana neseniai aptiktas vadinamas

„modų išėsdinimo“ reiškinys, susijęs su procesų sinchronizacija: disipacijos metu išlieka ne visos įmanomos *modos* (tam tikri svyravimų dažnio nulemti sistemų būviai), o tik turinčios didžiausią energetinę ir *informacinę* talpą.

„Tvarkingo chaoso“ koncepcija susišaukia su I. Prigogino nesyk išsakyta mintimi, jog ir chaoso metu sistemos geba „išsiminti“ pradines savo formavimosi sąlygas. Vadinasi, sistemas valdo tarsi „genetinis kodas“, kuris išlieka ir chaotinių procesų metu. Jis *tam tikru mastu* nulemia tolesnę sistemos raidą. Bet tik tam tikru mastu, nes *bifurkacijos* metu ir tuoj po jos sistema, jei visiškai nesugriūva, tampa veikiamą dar dviejų esminių veiksnų: a) poreikio *adaptuotis* prie pakitusių sąlygų; b) tolesnių įvykių „kanalizacijos“, arba „nukreiptumo“, į tam tikrus būvius, kuriuos sociume dažnai vadiname „tikslais“. Pastarąjį procesą galima vadinti *teleologišku*.

Atrodo, net sistemos gebėjimas adaptuotis yra konkreti sinergetinių procesų teleologiškumo išraiška, nes adaptacija įmanoma tik tada, kai sistema yra ne tik pakankamai lanksti, bet ir siekianti tikslo. Pats savaimė lankstumas yra *nestabilumo* požymis, o nestabilumai nebūtinai sistemai suteikia kokybiškai geresnę ar blogesnę būklę: jie gali išprovokuoti ir visišką sistemos sugriuvimą. Tad dėl nestabilumų atsirandanti *galimybė adaptuotis* sistemą gali *stabilizuoti* tik esant „išankstiniam“ arba „koreguojamam“ joje vykstančių procesų *nukreiptumui* į tam tikrus būvius (atraktorius). Vaizdžiai sakant, kiekvienoje sudėtingoje sistemoje egzistuoja tam tikras raidos *kryptingumas*, *tikslingumas*, *troškimas*, *noras*, *motyvai* pritaikyti, adaptuotis ar bent išlikti, siekiant kokių nors tikslų.

Šis teiginys neabejotinai yra gamtos procesų antropomorfizavimas. Tačiau *procesų teleologiškumas* vis dėlto egzistuoja. Dar 1988 m., kai vyko gana aštrios diskusijos dėl sinergetikos ontologinio statuso, I. Prigogino ir H. Hakeno nesutarimus apibendrino J. Sačkovas. Pasak jo, jau neįmanoma paneigti, kad *bet kokiose* sklaidos sistemose vykstantys procesai yra *kryptingi*. Šių procesų kryptingumą J. Sačkovas pavadino *įvykių kanalizacija* [21]. Žodis „kanalizacija“ fizikoje vartojamas jau senokai, aprašant kvantmechaninius efektus. Todėl galima manyti, kad J. Sačkovas, įvesdamas į sinergetiką naują sąvoką, parėmė I. Prigogino, o ne tuometinę H. Hakeno poziciją, akcentuojančią sinergetinių procesų kvantmechaninę, o ne makroskopinę kilmę. Kad ir kaip ten būtų, ši sąvoka reiškia tik viena: emergentinio pobūdžio evoliuciją, nepaisant jos metu kylančio chaoso ir naujų laisvės laipsnių bei su jais susijusios tolesnių įvykių *invariantiškumo* galimybės, yra kanalizuoja, *nukreipta link tai konkrečiai sistemai būdingų būvių*, fazinėje erdvėje vadinamų keistaisiais atraktoriais, kurie ir yra tos sistemos raidos *tikslas*.

Įvykių kanalizacijos (*procesų tikslingumo*) idėja dar prieš 10–15 metų daug kam atrodė šokiruojanti: ji reanimavo aristotelišką *teleologijos* sampratą. Pasak E. Kniazevos, ji yra viena iš paradoksaliausių pasaulyje: *dabartį determinuoja ateities būviai*. Ateitis kažkoku būdu egzistuoja dabartyje [19]. Analogišką idėją buvau paskelbęs dar 1993 m., ją grįsdamas sąlyginai nauja sisteminio determinizmo koncepcija [8]. Pridursiu, jog procesų *teleologiskumą* kibernetiniais terminais eksplikuoja *teleonominis* principas: procesų kryptingumą lemia sistemos *pradinė programa* ir *grįžtamieji ryšiai*.

„Evoliucijos procese esamoje aplinkoje realizuojasi ne bet kokių galimų raidos trajektorijų rinkinys, o tik tam tikras <...>, priklausantis nuos sistemos vidinių parametrų“, – teigia E. Kniazeva [19]. Tų vidinių parametrų gali būti begalė, tačiau, kaip aiškėja, dėl minėto „modų išsėdinimo“ sistemoje lieka tik gana nedidelis parametrų rinkinys, kuriuos H. Hakenas pavadino *tvarkos parametrais* (kartu jie yra ir *valdymo parametrai*). Tie parametrai, pasak V. Budanovo, glausta forma aprašo sistemos elgesio *prasmę* bei jos raidos *tikslus* – atraktorius [17].

Regime, kad *tikslų* ir *prasmės* sąvokos prasiskverbė net į „matematizuotą“ sinergetiką.

Šiuos trumpai įvardytus procesus išskleisiu laike, iš kompleksinės erdvės pereidamas į įprastinio erdvėlaikio dimensiją. Žinant, jog kiekvieną atraktorių bei keistąjį atraktorių atitinka *bifurkacijos* (krizės, katastrofos) būvis, paprasčiausiu pavidalu sistemos emergentinę evoliuciją galima pavaizduoti sistemos raidos „negyvybingomis“ trajektorijomis, t. y. sistemos visiško sugriuvimo galimybėmis. Galimybė sistemai visiškai suirti egzistuoja kiekvienos bifurkacijos (krizės) metu. Jau žinoma, kad *jei sistema visiškai nesugriūva*, ji tam tikrame savo raidos etape yra „pritraukiama“ *keistojo atraktoriaus*. Taip vyksta, *nepaisant to, kokia „trajektorija“ ji evoliucionavo*.

Būtent tuo ir pasireiškia sinergetinės raidos (emergentinės evoliucijos) *teleologiskumas* (jį skleidžiant *teleonominiu* pavidalu). Tą teleologiskumą galima iliustruoti senu ir vaizdžiu posakiu: „Visi keliai į Romą veda“. Jeigu Roma kaip imperijos centras (vėliau – katalikybės centras) yra „traukos centras“, tegul ir keistas, tačiau „*atraktorius*“, tai kad ir koku keliu keliautum, kiek laiko sugaištum, sėkmių ar krizių patirtum, jeigu tame kelyje „sprando nenusisuksi“, vis vien pateksi į Romą, o ne kur kitur...

Darsyk atkreipiu dėmesį į tai, jog teleologinio pobūdžio procesai sinergetikos kontekste pirmiausia buvo aptikti biologiniuose, cheminiuose, fizikiniuose procesuose ir tik po to pradėti taikyti socialinei ir humanitarinei sritims, nors būtent jose *teleologinis principas* buvo žinomas kur kas anksčiau nei atsirado sinergetika. Šio principo *universalumas* laiko atžvilgiu ir raiškos formomis verčia manyti, kad *te-*

leologinis principas yra imanentiškas Būčiai, turi ontologinę dimensiją.

Straipsnyje nekeliu sau uždavinio paaiškinti galimas procesų teleonomiškumo priežastis, tik *konstatuoju* tą net empiriškai patikrintą faktą, jog *bet kurie procesai yra kryptingi, tikslingi*.

Štai tą *žmogaus ir visuomenės bei jos struktūrų raidos (evoliucijos) kryptingumą, tikslingumą* ir galima pavadinti *lemtimi*.

Prisiminkime: archetipinėje *lemties* sąvokoje yra implikuota *neišvengiamybė kaip kosminis ar akosminis dėsnis*, ir tik to dėsnio leidžiamose ribose yra galima tam tikra įvykių sklaidos (pasirinkimo, valios laisvės) galimybė (*Temidės sąjunga su Metide*).

Galima pasakyti ir taip: *lemtis – tai dėsninga (ir neišvengiama) bet kurios sistemos (ir žmogaus bei visuomenės struktūrų) raida tais pačiais dėsniais nulemtu tam tikrų būvių („tikslų“, keistųjų atraktorių) link*.

Etikoje ir jos metateorijoje (moralės filosofijoje) *lemties* sąvokos *moralinė dimensija*, mano požiūriu, glūdi žmogaus ir visuomenės veiksmų *intencionalume*, t. y. tam tikrų *tikslų*, teikiančių gyvenimui *prasmę*, siekime. Jau minėjau, jog, pasak H. Hakeno, intencionalumas („įvykių kanalizacija“) paklūsta sinergetikos dėsniams, t. y. jis yra orientuotas į tai, ką Aristotelis vadino „galutiniais tikslais“. Be to, *lemties* sąvokoje, ją interpretuojant sinergetine prasme, glūdi *neišvengiamumas* kaip kryptingos raidos *dėsnis*. Be abejo, galima tai neišvengiamybei „nepaklusti“, tačiau tuo atveju po bifurkacijos einantis raidos etapas (ar dar kitas) atves į visišką sistemos sugriuvimą. Galima „rinktis“ pačius įvairiausių tolesnės raidos kelius, tačiau nepaisant įvairių pasirinkimo galimybių jie visi duos tuos pačius ar bent panašius *galutinius* rezultatus. Nors ir kaip stengėsi Edipo tėvai ir pats Edipas pabėgti nuo *lemties*, jiems nepavyko. Tarp kitko, Edipo mite *lemties teleonomiškumas* regimas itin ryškiai: net ir grįžtamieji ryšiai (t. y. orakulų perspėjimai) įvykių eigos nepakeitė.

Stoikai likimo ir *lemties* sąvokų, atrodo, neskyrė (kaip ir kur kas vėlesnis Vydūnas). Tačiau Senekos posakyje „Likimas paklusnųjį veda, o priešgyniaujantį priverčia“ iš konteksto akivaizdu, jog čia kalbama ne apie likimą, o apie lemtį kaip tam tikrą kosminį dėsnį, priverčiantį ir žmogų bei visuomenę jam paklusti.

Skirtingai nuo *lemties* kaip „kosminio dėsnio“ nulemtos sistemos raidos neišvengiamumo, kryptingumo, *likimo* sąvokoje yra implikuota tam tikros *laisvės, pasirinkimo galimybės*, susijusi ir su *atsitiktinumu*. Todėl, mano požiūriu, *likimo* sąvoka sinergetiniame kontekste sietina su sistemų *krizėmis (bifurkacijomis)* ir nuo jų priklausančia *invariantinės evoliucijos* galimybe („valios laisvė“). Tik *krizių metu*, kurias K. Jaspersas pavadino *kritinėmis situacijomis*,

atsiranda *galimybė* rinktis, tik tada žmogui ar visuomenės struktūroms iškyla egzistencinis klausimas „būti ar nebūti“.

Metodologinė redukcija reikalauja atsižvelgti į sistemų ar (ir) procesų specifika. Ta specifika priklauso nuo jų sudėtingumo. Akivaizdu, kad tokios sistemos kaip žmogus ar visuomenės struktūros yra kur kas sudėtingesnės nei fizikinės ar biologinės. Kuo sistema sudėtingesnė, tuo joje daugiau „laisvės laipsnių“, redukuotinių į valios laisvę. Todėl fizikinėse, cheminėse ir kt. sistemose ta „valios laisvė“ yra labai ribota, o žmoguje ir visuomenėje *krizių metu* ji reiškiasi gan plačiu diapazonu. Fizikinėse ir pan. sistemose *adaptacijos* galimybės yra menkos, o visuomenėje jos kur kas didesnės. Būtent nuo to ir priklauso žmogaus bei visuomenės struktūrų *specifika*. Tą valios laisvės diapazoną riboja tik gamtinės ir socialinės sąlygos ir, be abejo, raidos procesų *teleonomiškumas*. Tad žmonės ir visuomenės struktūros yra *gana laisvi rinktis* vienokų ar kitokį gyvenimo būdą, vienokių ar kitokių *artimiausių* tikslus ir t. t. Tas žmogaus *pasirinkimas*, nuo kurio priklauso ir pasirinkimo *rezultatas*, iš laiko perspektyvos vadinamas *likimu*, tuo, kas žmogaus ar visuomenės yra „palikta“.

Tokioje *likimo* sampratoje esama ir archetipinio „atsitiktinumo“, „aklumo“ (ir *sėkmės* ar *nesėkmės*) elemento, nes bifurkacijų metu kyla chaotinės būsenos, kurių rezultatus dabartinis mokslas geba aprašyti tik *tikimybiniais* metodais.

Krizių (bifurkacijų) metu kylantis sistemų raidos *invariantiškumas* bei to proceso *universalumas* vėlgi verčia manyti, kad su šiais procesais susijusi *likimo* sąvoka yra *ontologinio* pobūdžio.

Tokia *likimo* kaip krizių (bifurkacijų) metu kylančios tolesnės raidos pasirinkimo galimybės samprata gerai dera prie žinomo posakio, jog *žmogus yra savo likimo (laimės) kalvis*. Nepaisant *lemties* konkrečios išraiškos, ją galima realizuoti įvairiausiai būdais, ir būtent nuo jų priklauso, ar žmogus bei visuomenė savo esamą bei nueitą gyvenimą *vertins* gerai ar blogai, neutraliai, ar gyvenimas bus laikomas *laimingu* ar *nelaimingu*.

Etikoje tokia *likimo* samprata pirmiausia yra susijusi su *valios laisvės*, taip pat su *atsakomybės* už poelgius problema, su *intencijų bei veiksmų vertinimu*. Pasirinkimo (laisvės) bei veiksmų spektras gana platus ir paprastai yra reprezentuojamas opozicijomis *geras–blogas, malonumas–kančia, laimė–nelaimė, nauda–žala, gėris–blogis* ir t. t.

Sinergetinis požiūris į *lemtį* bei *likimą* leidžia mums suvokti ir šių sąvokų *papildomumą*: nebūdamos tapačios, jos atskleidžia vienos ir tos pačios *emergentinės evoliucijos* skirtingus aspektus – *teleologiškumą* ir *galimą evoliucijos invariantiškumą* bei su juo susijusią *valios laisvę*.

Šis požiūris gali neblogai paaikškinti ir krikščionybėje nesyk kilusią *predestinacijos* problemą. Predestinacija kaip *išankstinis nustatymas* dažnai tapatinama su Dievo valia *iš anksto nustatyta vienareikšme* žmogaus ir visuomenės struktūrų gyvenimo eiga („Be Dievo valios nuo žmogaus galvos nė plaukas nenukris“). Kita vertus, ši samprata akivaizdžiai prieštarauja bibliniam teiginiui, jog Dievas dovanuoja žmogui *valios laisvę, laisvę* būti doram ar nedoram, paklusti Jo įsakymams ar nepaklusti. Laisvės dovana, tarp kitko, suponuoja ir žmogaus atsakomybę už savo veiksmus ar neveikimą, taigi šiai dovanai suteikiama *moralinė dimensija*. *Lemties* ir *likimo* sąvokų *papildomumas* minima prieštaravimą naikina, jeigu manysime, jog *predestinacija* turi *lemties* dimensiją, apibūdintą *teleologiniu principu*, o *valios laisvė* – *likimo* kaip *galimybės* tų pačių tikslų siekti įvairiais būdais dimensiją.

Apibendrinant tai, kas pasakyta, lieka daryti išvadą, jog *likimo* ir *lemties* sąvokos yra vertos to, kad jos būtų vartojamos tiek etikoje, tiek apskritai filosofiniame mąstyme.

Gauta
2001 06 25

Literatūra

1. Anzenbacher A. *Etikos įvadas*. Vilnius: Aidai, 1995.
2. Bagdonavičius V. Vydūno etikos bruožai. *Etikos etudai. Dorovė ir tradicijos*. Vilnius: Mintis, 1984.
3. Beresnevičius G. Lietuvių ir prūsų religingumas. *Šiaurės Atėnai*, 2001 03 17.
4. Beresnevičius G. *Religiotyros įvadas*. Vilnius: Aidai, 1997.
5. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mintis, 1972.
6. Detienne M., Vernant J.-P. Sąjunga su Metide ir viešpatavimas danguje. *Mitologija šiandien*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.
7. Dutto W., Munakata T. Principles and applications of chaotic systems. *Communications of the ASM*. 1995. Vol. 38. No. 11.
8. Kanišauskas S. *Žmogaus ir kosmoso ryšiai šiuolaikiniuose gamtos moksluose. Filosofiniai aspektai*. Disertacija. Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1993.
9. Karpovas L. *Likimas. Mokslas ir gyvenimas*. 1997. Nr. 11.
10. Lyberis A. *Sinonimų žodynas*. Vilnius: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1961.
11. MacIntyre A. *Trumpa etikos istorija*. Vilnius: Charibdė, 2000.
12. Turner F. Foreword. *Chaos and Social Science. Chaos, Complexity and Sociology. Models, Myths and Theories*. London–New Dehly: SAGE Publication, 1997.
13. Vydūnas. *Likimo kilmė. Raštai*. Vilnius: Mintis, 1991. T. 2.
14. *Vydūnas lietuvių kultūroje*. Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, Vydūno draugija, 1994.

15. Weber M. *Religijos sociologija*. Vilnius: Pradai, 2000.
16. Ахромеев Г. С. Парадоксы мира нестационарных структур. *Компьютеры и нелинейные явления*. Москва: Наука, 1988.
17. Буданов В. Г. Трансдисциплинарное образование, технологии и принципы синергетики. *Синергетическая парадигма*. Москва: Прогресс-Традиция, 2000.
18. Гусеинов А. А., Апресян Р. Г. *Этика*. Москва: Гардарика, 1999.
19. Князева Е. Н. Синергетический вызов. *Синергетическая парадигма*. Москва: Прогресс-Традиция, 2000.
20. Леви-Стросс К. *Структурная антропология*. Москва: Наука, 1985.
21. Сачков Ю. В. Конструктивная роль случая. *Вопросы философии*, 1988. №. 5.
22. Судьба. *Философская энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 1970. Т. 5.
23. Хакен Г. Основные понятия синергетики. *Синергетическая парадигма*. Москва: Прогресс-Традиция, 2000.

Saulius Kanišauskas

**TO THE REHABILITATION OF THE CONCEPTS
FATUM AND FORTUNE IN PHILOSOPHY AND ETHICS**

S u m m a r y

The concepts *fortune* and *fatum* used in everyday speech has been eliminated from philosophy and ethics long ago. They are considered mythogenic. The author, analysing these conceptions in the historic and synergetic paradigm contexts, shows, that: a) it is wrong to keep these concepts synonymous; they represent two different aspects of evolution – teleology (*fatum*) and evolution invariantness (*fortune*); b) the synergetic view reveals their ontologic meaning; c) *fatum* and *fortune* correlate well with such ethic concepts as intention, purposefulness, will, freedom, etc.

The conclusion is that interpreting the meanings of *fatum* and *fortune* in the synergetic context can (and even must) be returned to the philosophic and ethic sphere of thinking.